

Behavioral Deviations among Students in Iran: A Causal Layered Analysis of the Role of Family and School in the Age of Cyberspace

Saeid Gholami*

In the digital era, behavioral deviations among Iranian students including cyberspace addiction, cyber-aggression, academic decline, and reduced real-life interactions have become a major challenge for families and schools. This study aimed to conduct a layered analysis of the role of family and school in the emergence and mitigation of these deviations, employing the qualitative approach of Causal Layered Analysis (CLA). CLA enables a four-layered examination of the issue namely, the litany, systemic causes, worldview, and myth/metaphor thereby moving beyond superficial analyses to explore its structural, discursive, and mythic roots. This qualitative study was based on semi-structured interviews with 32 participants from Hamedan, Iran. Purposive sampling was employed with an emphasis on role diversity, and theoretical saturation was considered the criterion for sample adequacy. Data was analyzed according to the four layers of CLA. The findings showed that, at the litany layer, public discourse was characterized by anxiety and judgment; at the systemic causes layer, inadequate parental supervision and school inefficiency were prominent; at the worldview layer, a conflict between traditional Iranian-Islamic discourse and individualistic digital discourse emerged; and at the myth/metaphor layer, metaphors such as the “victim of the digital storm,” the “weary guardian” (family), and the “isolated fortress” (school) revealed underlying beliefs. Three future scenarios were identified: continued crisis (dark), minimal adaptation (gray), and positive transformation (desirable), achieved through discursive reconstruction and institutional empowerment. The findings suggest that strengthening the roles of

* Ph.D. in Sociology of Social Issues of Iran, Department of Social Sciences Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
saeidgholami24@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0007-5847-7281>

family and school through media literacy education, participatory programs, and national policymaking may contribute to reducing behavioral deviations and promoting constructive use of cyberspace.

Keywords: Behavioral deviations, Cyberspace, Causal Layered Analysis, Family, School

Introduction

In the digital era, the widespread proliferation of communication technologies and cyberspace has brought about fundamental transformations in the behavioral, social, and psychological patterns of the younger generation, particularly students. Behavioral deviations among students in cyberspace include addiction to social networking platforms, cyber-aggression, academic decline, reduced real-life family interactions, exposure to inappropriate content, identity crises, and engagement in high-risk digital behaviors. These phenomena have become one of the primary challenges facing educational and familial systems in developing societies, including Iran. Such deviations not only threaten individuals' mental and physical health but also affect the stability of cultural, social, and value structures, potentially leading to a decline in social capital and an increase in psychological disorders.

With the outbreak of the COVID-19 pandemic and the forced transition of education to virtual platforms, the use of digital technologies among Iranian students increased substantially. This sudden shift, occurring without adequate cultural and educational infrastructure, was accompanied by various physical problems (e.g., visual and musculoskeletal disorders), psychological issues (including anxiety, depression, and stress), and behavioral difficulties (such as aggression and social withdrawal). Previous studies have indicated that cyberspace addiction is positively associated with psychological factors such as internalizing problems, loneliness, social anxiety, and problematic Internet use, and may serve as a strong predictor of cyber-deviant behaviors. Furthermore, problematic social media use among Iranian adolescents has been linked to lower perceived social support, lower self-esteem, and sensation-seeking tendencies.

At the global level, research has increasingly examined the transformation of peer relationships within social media environments, suggesting that the transformative characteristics of cyberspace can reshape adolescents' social experiences and potentially contribute to cyber-deviant behaviors. In Iran, previous studies have emphasized the role of key institutions, particularly the family and school. Inadequate parental supervision, diminished school functioning during periods of virtual education, exposure to inappropriate online content, and impaired family functioning have been identified as important structural factors. Parenting styles, family functioning, and parental media literacy have also been identified as significant predictors of Internet addiction. Prior research has predominantly concentrated on the surface layers of the problems such as prevalence statistics of addiction, aggression, or academic decline and has employed one-dimensional approaches. These studies lack an in-depth exploration of structural, discursive, and mythic causes. The distinctive feature of the present study lies in its application of Causal Layered Analysis (CLA), which enables a multidimensional and transformative examination of the issue, moving beyond observable symptoms to uncover deeper social, cultural, and mythic roots. The main objective of this study was to conduct a layered analysis of the role of family and school in behavioral deviations among Iranian students in the cyberspace era, with particular emphasis on identifying underlying causal layers, developing future scenarios, and proposing fundamental policy solutions. The research questions were as follows: (1) What are the common behavioral deviations among Iranian students in cyberspace, and what are the associated statistical and phenomenological patterns? (2) What is the role of family and school structures in the emergence and exacerbation of these deviations? (3) What tensions exist between traditional Iranian-Islamic discourses and modern digital discourses? (4) What beliefs, metaphors, and myths predominantly influence the behavior of students, families, and schools? (5) What possible future scenarios can be envisioned, and how can strengthening the roles of family and school lead to a desirable scenario?

Domestic studies have largely focused on the prevalence of cyberspace addiction and its effects on student behavior and academic performance. Salehi Manzari (2022) demonstrated that cyberspace

addiction is positively associated with academic decline, aggression, and mental health problems. Sheikhi (2023) identified reduced family communication, academic decline, and aggression as primary concerns. Jaber et al. (2023) highlighted the societal risks of cyberspace addiction. Ebadi et al. (2021) confirmed the role of academic alienation and psychological distress in predicting addiction. Ahmadnejad-Kangi and Hamidani (2019) identified anxiety, depression, and sleep disorders as major consequences of cyberspace-related harms. Akbari et al. (2023), using latent profile analysis, linked high-risk groups to sensation-seeking, social anxiety, and loneliness. At the international level, Lozano et al. (2021) identified predictors of cyber-deviant behaviors. Nesi et al. (2018) examined the transformation of peer relationships within social media contexts. Boer et al. (2020) associated problematic social media use with lower well-being. Ordis (2016) identified parental monitoring and school bonding as protective factors. Lee (2018) found low self-control and association with deviant peers to be the most significant predictors. These studies indicate that weak family supervision, reduced school functioning, and individual factors are primary predictors; however, they have paid less attention to deeper layers of analysis. Bandura's Social Learning Theory (1977) explains that behaviors are learned through observation, imitation, and reinforcement. In cyberspace, immediate digital reinforcements accelerate the learning cycle of deviant behaviors. Hirschi's Social Control Theory (1969) emphasizes that deviations occur when social bonds with family and school are weakened. Nesi et al.'s (2018) Peer Relationship Transformation Model and Steinberg's (2010) Dual-System Model of brain development elucidate neurobiological mechanisms. Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory (2005) conceptualizes behavior as resulting from multi-level interactions. The Causal Layered Analysis (CLA) approach, introduced by Inayatullah, fills this gap by viewing reality as layered and enabling the construction of alternative futures.

Methodology

This qualitative investigation utilized Causal Layered Analysis (CLA) as its overarching methodological heuristic. Participants comprised 32 individuals recruited from Hamadan, Iran, including 10

parents, 8 teachers, 7 school counselors, and 7 students. Purposive sampling was employed to maximize diversity across roles and experiential backgrounds, with theoretical saturation serving as the criterion for sample sufficiency. Semi-structured interviews constituted the primary data-gathering instrument, eliciting participants' perceptions regarding students' cyberspace-related behavioral deviations, the contributory roles of family and school, underlying structural determinants, competing cultural discourses, and prevailing metaphors and beliefs surrounding digital conduct. Data analysis proceeded in accordance with CLA's four-tiered framework: (1) the litany layer, capturing participants' descriptions of overt problems and dominant public narratives; (2) the systemic layer, identifying institutional, familial, and educational mechanisms that underlie the phenomena; (3) the worldview layer, analyzing cultural presuppositions and competing discursive frameworks concerning adolescence, technology, family, school, and individual agency; and (4) the myth/metaphor layer, discerning and interpreting deep-seated narratives and symbolic representations used to characterize students, families, schools, and cyberspace. To ensure credibility, source triangulation and member checking were implemented. For dependability, two independent researchers performed parallel coding, and inter-coder agreement, assessed via Cohen's kappa, exceeded 0.85. An audit trail was systematically maintained throughout the research process to enhance transparency and analytical traceability.

Results

At the litany layer, public discourse was characterized by anxiety and judgment, with deviations attributed to technology. At the systemic causes layer, inadequate parental supervision, lack of media literacy, and school inefficiency were prominent. At the worldview layer, a tension emerged between traditional collectivist discourse and individualistic digital discourse. At the myth/metaphor layer, three dominant metaphors were identified: the student as a "victim of the digital storm" or "seeker of forbidden freedom," the family as a "weary guardian," and the school as an "isolated fortress." Three future scenarios were delineated: continued crisis (dark), minimal adaptation (gray), and positive transformation (desirable), achieved through discursive reconstruction and institutional empowerment.

Discussion and Conclusion

The findings indicate that behavioral deviations constitute a multi-layered phenomenon, with family and school playing key but currently inadequate roles. Recommendations include conducting media literacy training workshops for parents and counselors, revising the curriculum to integrate media literacy, utilizing national media to promote a positive digital culture, and developing collaborative family-school platforms. These strategies can facilitate movement toward the desirable scenario.

References

- Akbari, M., et al. (2023) Potential risk and protective factors related to problematic social media use among adolescents in Iran: A latent profile analysis. *Addictive Behaviors*, 146, 107802.
<https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2023.107802>
- Bishop, B. J., & Dzidic, P. L. (2014) Dealing with wicked problems: Conducting a causal layered analysis of complex social psychological issues. *American Journal of Community Psychology*, 53(1-2), 13-24.
<https://doi.org/10.1007/s10464-013-9614-2>
- Boer, M., et al. (2020) Adolescents' Intense and Problematic Social Media Use and Their Well-Being in 29 Countries. *Journal of Adolescent Health*, 66(6S), S89-S99.
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.02.014>
- Chegeni, M., et al. (2022) Prevalence and motives of social media use among the Iranian population. *Journal of Preventive Medicine and Hygiene*, 63(2), E1-E8.
<https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2022.63.2.1234>
- Domoff, S. E., et al. (2019) The psychology of problematic media use in children and adolescents. *Current Opinion in Psychology*, 36, 35-40.
<https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2019.12.012>
- Harsej, Z., et al. (2021) Internet addiction and its relationship with family functioning in high school students. *Journal of Holistic Nursing and Midwifery*, 31(1), 25–35. <https://doi.org/10.32598/jhnm.31.1.5>
- Inayatullah, S. (2017) Causal Layered Analysis: A Four-Level Approach to Alternative Futures. *Journal of Futures Studies*, 21(4), 1-12.
- Lebni, J. Y., et al. (2022) Identification of the opportunities and threats of using social media among Iranian adolescent girls. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 805621.

- <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.805621>
- Lee, B. H. (2018) Explaining cyber deviance among school-aged youth. *Child Indicators Research*, 11(2), 563–584.
<https://doi.org/10.1007/s12187-017-9452-0>
- Lozano-Blasco, R., et al. (2021) Adolescent deviance and cyber-deviance: A systematic literature review. *Deviant Behavior*.
<https://doi.org/10.1080/01639625.2021.1940825>
- Malterud, K., et al. (2016) Sample size in qualitative interview studies: Guided by information power. *Qualitative Health Research*, 26(13), 1753-1760.
<https://doi.org/10.1177/1049732315617444>
- Mehrolhassani, M. H., et al. (2019) Finding the reasons of decrease in the rate of population growth in Iran using causal layered analysis (CLA) method. *Medical Journal of the Islamic Republic of Iran*, 33, 92.
<https://doi.org/10.34171/mjiri.33.92>
- Nesi, J., et al. (2018) Transformation of adolescent peer relations in the social media context: Part 1 A theoretical framework and application to dyadic peer relationships. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 21(3), 267–294.
<https://doi.org/10.1007/s10567-018-0261-x>
- Ostovar, S., et al. (2016) Internet addiction and its psychosocial risks (depression, anxiety, stress and loneliness) among Iranian adolescents and young adults: A structural equation model in a cross-sectional study. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 14, 257-267.
<https://doi.org/10.1007/s11469-015-9620-3>
- Pazdur, M., Tutus, D., & Haag, A. C. (2025) Risk factors for problematic social media use in youth: A systematic review of longitudinal studies. *Adolescent Research Review*, 10(2), 237-253.
<https://doi.org/10.1007/s40894-025-00245-7>
- Rodionova, V. I., & Shvachkina, L. A. (2020) Transformation of social deviations of teenagers in the conditions of digitalization of modern society. Atlantis Press.
<https://doi.org/10.2991/assehr.k.200318.004>
- Saunders, B., et al. (2018) Saturation in qualitative research: Exploring its conceptualization and operationalization. *Quality & Quantity*, 52(4), 1893-1907.
<https://doi.org/10.1007/s11135-017-0574-8>
- Steinberg, L. (2010) A dual systems model of adolescent risk-taking. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 216-224.
<https://doi.org/10.1002/dev.20424>

Talebiana, S., & Talebianb, H. (2018) The Application of Causal Layered Analysis to Deconstruct the Present Con-ditions of Media and Politics In Iran. *Futures Of A Complex World*, 111.

<https://doi.org/10.1186/s40309-018-0137-9>

Throuvala, M. A., et al. (2019) School-based prevention for adolescent Internet addiction: Prevention is the key. A systematic literature review. *Current Neuropharmacology*, 17(6), 507-525.

<https://doi.org/10.2174/1570159X17666180701080822>

Udris, R. (2016) Cyber deviance among adolescents and the role of family, school, and neighborhood: A cross-national study. *International Journal of Cyber Criminology*, 10(2), 127-146.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.146778>

فصلنامه علمی «پژوهش انحرافات و مسائل اجتماعی»

شماره نوزدهم، بهار ۱۴۰۵: ۲۵-۵۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان در ایران: تحلیل لایه‌ای علی نقش خانواده و مدرسه در عصر فضای مجازی

سعید غلامی*

چکیده

در عصر دیجیتال، رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان ایرانی -شامل اعتیاد به فضای مجازی، پرخشگری سایبری، افت تحصیلی و کاهش ارتباطات واقعی- به چالشی عمده برای نهادهای خانواده و مدرسه تبدیل شده است. این پژوهش با هدف تحلیل لایه‌ای نقش خانواده و مدرسه در بروز و تعدیل این انحرافات، از رویکرد کیفی تحلیل لایه‌ای علی (CLA) بهره گرفته است که امکان کاوش چهارلایه‌ای مسئله (لیتانی، علل نظام‌مند، جهان‌بینی و اسطوره/استعاره) را فراهم می‌کند و فراتر از تحلیل‌های سطحی پیشین، به ریشه‌های ساختاری، گفتمانی و اسطوره‌ای می‌پردازد. روش پژوهش، کیفی و مبتنی بر مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۳۲ مشارکت‌کننده از شهر همدان بود. نمونه‌گیری هدفمند با تأکید بر تنوع نقش‌ها انجام شد و اشباع نظری به عنوان معیار کفایت نمونه در نظر گرفته شد. تحلیل داده‌ها بر اساس چهار لایه CLA صورت گرفت. یافته‌ها نشان داد که در لایه لیتانی، گفتمان عمومی پر از اضطراب و داورانه است؛ در لایه علل نظام‌مند، ضعف نظارت خانوادگی و ناکارآمدی مدرسه برجسته است؛ در لایه جهان‌بینی، تقابل گفتمان سنتی ایرانی-اسلامی با گفتمان دیجیتال فردگرا آشکار شد؛ در لایه اسطوره نیز استعاره‌هایی مانند «قربانی طوفان دیجیتال»،

* دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، گروه آموزش علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.
saeidgholami24@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0007-5847-7281>

«نگهبان خسته» (خانواده) و «قلعه منزوی» (مدرسه)، باورهای ناخودآگاه را نمایان ساخت. سه سناریوی آینده ترسیم شد: تداوم بحران (تاریک)، تطابق حداقلی (خاکستری) و تحول مثبت (مطلوب) از طریق بازسازی گفتمان و توانمندسازی نهادی. نتیجه‌گیری تأکید دارد که تقویت نقش خانواده و مدرسه از طریق آموزش سواد رسانه‌ای، برنامه‌های مشارکتی و سیاست‌گذاری ملی، امکان کاهش انحرافات و بهره‌برداری مثبت از فضای مجازی را فراهم می‌کند.

واژه‌های کلیدی: رفتارهای انحرافی، فضای مجازی، سناریو آینده، خانواده و مدرسه.

بیان مسئله

در عصر دیجیتال معاصر، گسترش فراگیر فناوری‌های ارتباطی و فضای مجازی، تحولات بنیادینی در الگوهای رفتاری، اجتماعی و روان‌شناختی نسل نوجوان، به‌ویژه دانش‌آموزان ایجاد کرده است. رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان در فضای مجازی، که شامل پدیده‌هایی مانند اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی، پرخاشگری سایبری، افت تحصیلی، کاهش تعاملات واقعی خانوادگی، مواجهه با محتوای نامناسب، بحران هویت و گرایش به رفتارهای پرخطر دیجیتال می‌شود، به یکی از چالش‌های اصلی نظام‌های آموزشی و خانوادگی در جوامع در حال توسعه، از جمله ایران تبدیل شده است. این انحرافات نه‌تنها سلامت روانی و جسمانی فرد را تهدید می‌کند، بلکه پایداری ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و ارزشی جامعه را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد و می‌تواند به پدیده‌های گسترده‌تری مانند کاهش سرمایه اجتماعی و افزایش اختلالات روان‌شناختی منجر شود.

با شیوع همه‌گیری کووید-۱۹ و انتقال اجباری و ناگهانی آموزش به بسترهای مجازی، استفاده از فضای دیجیتال در میان دانش‌آموزان ایرانی به‌طور چشمگیری افزایش یافت و این تغییر اجباری، بدون زیرساخت‌های کافی فرهنگی و آموزشی، آسیب‌های متعددی به همراه داشت. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که این کوچ رسانه‌ای منجر به افزایش اختلالات جسمانی (مانند مشکلات بینایی و ستون فقرات)، روان‌شناختی (اضطراب، افسردگی و استرس) و رفتاری (پرخاشگری و انزوا) شده است (احمدنژاد کنگی و حمیدانی، ۱۳۹۸: ۲؛ صالحی منطری، ۱۴۰۱: ۳).

مطالعات اخیر تأکید دارند که اعتیاد به فضای مجازی با عوامل روان‌شناختی مانند آشفتگی درونی^۱، تنهایی، اضطراب اجتماعی و اعتیاد به اینترنت، رابطه مثبت دارد و می‌تواند پیش‌بینی‌کننده قوی انحرافات سایبری باشد (عبادی و دیگران، ۱۴۰۰: ۹۵؛ Akbari, et al, 2023: 9). همچنین کاربرد مشکل‌زا از شبکه‌های اجتماعی^۲ در نوجوانان ایرانی با کاهش حمایت اجتماعی ادراک شده، عزت‌نفس پایین و جست‌وجوی هیجان مرتبط است (Akbari, et al, 2023: 9). فضای مجازی، فرصت‌های آموزشی و ارتباطی گسترده‌ای فراهم کرده، اما در عین حال زمینه بروز رفتارهای انحرافی و آسیب‌های اجتماعی در

1. internalizing symptoms

2. Problematic Social Media Use

میان دانش‌آموزان را نیز افزایش داده است. خانواده و مدرسه اگر نتوانند نقش نظارتی و حمایتی خود را به درستی ایفا کنند، احتمال بروز مشکلاتی مانند اعتیاد به اینترنت، کاهش سلامت روان و ضعف در روابط اجتماعی بیشتر می‌شود (خسروی و علیزاده صحرایی، ۱۳۹۰: ۶۸).

در سطح جهانی، تحقیقات بر تحول روابط همسالان در بستر رسانه‌های اجتماعی تمرکز کرده‌اند و نشان می‌دهند که ویژگی‌های تحول‌آفرین^۱ فضای مجازی می‌تواند تجربیات اجتماعی را دگرگون کند و به انحرافات سایبری^۲ منجر شود (Nesi et al, 2018: 3; Lozano et al, 2021: 290). در ایران، پژوهش‌ها بر نقش نهادهای کلیدی مانند خانواده و مدرسه در تعدیل این انحرافات تأکید دارند؛ ضعف نظارت والدین، کاهش کارکرد مدرسه در دوران مجازی، نفوذ محتوای غیراخلاقی و تضعیف عملکرد خانواده از عوامل ساختاری برجسته هستند (شیخی، ۱۴۰۲: ۷؛ جابری و دیگران، ۱۴۰۲: ۸؛ Chegeni et al, 2022: 4). علاوه بر این، سبک‌های فرزندپروری، عملکرد خانوادگی و سواد رسانه‌ای والدین در پیش‌بینی اعتیاد به اینترنت، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کنند (Ahmadi et al, 2024: 121; Ostovar et al, 2016: 263).

پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر لایه‌های سطحی مسئله، مانند آمار شیوع اعتیاد به اینترنت، پرخاشگری سایبری یا افت تحصیلی، متمرکز بوده‌اند و از رویکردهای تک‌بعدی مانند تحلیل همبستگی یا توصیفی بهره برده‌اند (صالحی منظری، ۱۴۰۱: ۳؛ Effatpanah et al, 2020: 60). این مطالعات، هرچند ارزشمند، اغلب فاقد کاوش عمیق در علل ساختاری (مانند تغییرات خانوادگی و آموزشی)، گفتمانی (تضاد ارزشی) و اسطوره‌ای (باورهای ناخودآگاه) هستند. تحقیقات بین‌المللی نیز بر انحرافات دیجیتال در نوجوانان یا تأثیر دیجیتال‌سازی بر رفتار اجتماعی تأکید دارند (Rodionova & Shvachkina, 2020: 736; Pazdur et al, 2025: 242). اما کمتر به زمینه فرهنگی-تاریخی خاص ایران، مانند تقابل بین ارزش‌های سنتی ایرانی-اسلامی (جمع‌گرایی و نظارت خانوادگی) و گفتمان فردگرایانه دیجیتال پرداخته‌اند. در سطح جهانی و داخلی، تحقیقات نشان می‌دهد که سواد رسانه‌ای والدین و معلمان، نقش کلیدی در کاهش اعتیاد به فضای مجازی و

1. transformative
2. deviance cyber

انحرافات مرتبط دارد (فرقانی و خدامرادی، ۱۳۹۸: ۹۰). ضعف در سواد رسانه‌ای، نظارت خانوادگی و مدرسه‌ای را ناکارآمد می‌سازد و دانش‌آموزان را در برابر محتوای مخرب و استفاده افراطی آسیب‌پذیر می‌کند و عملکرد ضعیف خانواده -مانند کمبود حمایت عاطفی و نظارت مؤثر- پیش‌بینی‌کننده قوی اعتیاد به اینترنت و رفتارهای انحرافی است. این عوامل ساختاری، همراه با تغییرات سریع دیجیتال در ایران، انحرافات را تشدید کرده و نیاز به مداخلات ریشه‌ای را برجسته می‌سازد (خانجانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳۶).

وجوه تمایز پژوهش حاضر در بهره‌گیری از رویکرد تحلیل لایه‌ای علی^۱، که سهیل عنایت‌الله توسعه داده، نهفته است. این رویکرد پس‌اساختارگرا، امکان تحلیل چندلایه‌ای و تحول‌آفرین مسئله را فراهم می‌کند و فراتر از علائم سطحی، به ریشه‌های عمیق اجتماعی، فرهنگی و اسطوره‌ای می‌پردازد. تحلیل لایه‌ای علی، پیشتر در تحلیل مسائل اجتماعی ایران، مانند کاهش نرخ رشد جمعیت، خودکشی یا روابط رسانه و سیاست، با موفقیت به کار رفته و امکان ساخت سناریوهای آینده و راهکارهای ریشه‌ای را فراهم کرده است (Talebiana & Talebianb, 2018: 4; Mehrolhassani et al, 2019: 556).

با توجه به نفوذ بالای اینترنت در ایران (بیش از ۸۰ درصد جمعیت تا سال ۲۰۲۳) و افزایش آسیب‌های مرتبط در دانش‌آموزان، این پژوهش می‌تواند مبنایی علمی برای سیاست‌گذاری‌های پیشگیرانه و تحول‌آفرین فراهم کند. هدف اصلی این پژوهش، تحلیل لایه‌ای نقش خانواده و مدرسه در رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان ایرانی در عصر فضای مجازی است، و با تأکید بر شناسایی لایه‌های علل پنهان، ساخت سناریوهای آینده و پیشنهاد راهکارهای سیاستی ریشه‌ای برای دستیابی به آینده‌ای مطلوب ارائه می‌دهد. از این‌رو پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که:

۱. رفتارهای انحرافی شایع دانش‌آموزان ایرانی در فضای مجازی کدامند و الگوهای

آماري و پديدارشناختي مرتبط کدامند؟

۲. نقش ساختارهای خانوادگی (نظارت والدین، سبک‌های فرزندپروری، عملکرد

خانواده) و مدرسه (آموزش سواد رسانه‌ای، نقش حمایتی در دوران مجازی) در بروز و تشدید این انحرافات چیست؟

۳. چه تضادهایی بین گفتمان‌های سنتی ایرانی-اسلامی (جمع‌گرایی، ارزش‌های خانوادگی و اخلاقی) و گفتمان دیجیتال مدرن (فردگرایی، آزادی بی‌حد و مصرف‌گرایی) در شکل‌گیری انحرافات رفتاری دانش‌آموزان وجود دارد؟
 ۴. چه باورها، استعاره‌ها و اسطوره‌های غالب (مانند «فضای مجازی به عنوان پناهگاه از واقعیت» یا «فناوری به عنوان نجات‌دهنده مطلق») بر رفتار دانش‌آموزان، خانواده‌ها و مدارس تأثیر می‌گذارد و چگونه این لایه‌های ناخودآگاه را می‌توان تحول بخشید؟
 ۵. بر اساس تحلیل لایه‌ای، چه سناریوهای آینده‌ای (مانند تداوم وضعیت موجود، بدتر شدن یا تحول مثبت) برای رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان ممکن است و چگونه تقویت نقش خانواده و مدرسه می‌تواند به سناریوی مطلوب (کاهش انحرافات و بهره‌برداری مثبت از فضای مجازی) منجر شود؟
- پاسخ به این سؤالات با پوشش جامع لایه‌های علی، امکان تبیین راهکارهای عملی مانند برنامه‌های آموزشی مشترک خانواده-مدرسه، سیاست‌گذاری ملی سواد رسانه‌ای، تقویت حمایت‌های روان‌شناختی و بازسازی گفتمان فرهنگی را فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیق در حوزه رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان در عصر فضای مجازی، به‌ویژه در ایران، نشان‌دهنده رشد سریع مطالعات مرتبط با اعتیاد به اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، پرخاشگری سایبری، افت تحصیلی و مشکلات سلامت روانی است. این مطالعات را می‌توان به صورت موضوعی در دو دسته طبقه‌بندی کرد: مطالعات داخلی در ایران و مطالعات خارجی. در ایران، پژوهش‌های اخیر عمدتاً بر شیوع اعتیاد به فضای مجازی و اثرات آن بر رفتار و عملکرد دانش‌آموزان تمرکز کرده‌اند. صالحی منطری (۱۴۰۱) در پژوهشی روی دانش‌آموزان، نشان داد که اعتیاد به فضای مجازی با افت تحصیلی، تغییرات رفتاری منفی (مانند پرخاشگری) و مشکلات سلامت روان‌شناختی، رابطه مثبت دارد. این مطالعه تأکید می‌کند که استفاده افراطی منجر به کاهش تمرکز و انگیزه تحصیلی می‌شود. شیخی (۱۴۰۲)، آسیب‌های اجتماعی

دانش‌آموزان در فضای مجازی را بررسی کرد و کاهش ارتباطات خانوادگی، افت تحصیلی و پرخاشگری را به عنوان اولویتهای اصلی شناسایی نمود. جابری و همکاران (۱۴۰۲) نیز مخاطرات اعتیاد به فضای مجازی برای جامعه را برجسته کردند و آن را با رفتارهای پرخطر و انزوا مرتبط دانستند.

هارسج و همکاران^۱ (۲۰۲۱)، رابطه اعتیاد به اینترنت را با عملکرد خانواده در دانش‌آموزان دبیرستانی در شهر رشت بررسی کردند و ضعف روابط خانوادگی را عامل کلیدی در این زمینه دانستند. عواملی مانند درآمد خانواده، شغل پدر و میزان ساعات استفاده روزانه از اینترنت، نقش مهمی در شدت اعتیاد داشتند. در مجموع این تحقیق تأکید می‌کند که کیفیت روابط خانوادگی و کارکرد سالم خانواده، نقش کلیدی در پیشگیری از اعتیاد اینترنتی نوجوانان دارد.

عبادی و همکاران (۱۴۰۰)، نقش از خود بیگانگی تحصیلی و آشفتگی روان‌شناختی را در پیش‌بینی اعتیاد به فضای مجازی در دانش‌آموزان بررسی کردند و رابطه مثبت معنادار یافتند. احمدنژادکنگی و حمیدانی (۱۳۹۸)، تأثیر آسیب‌های فضای مجازی بر سلامت روانی دانش‌آموزان را تحلیل کردند و اضطراب، افسردگی و اختلالات خواب را از عواقب اصلی برشمردند. همچنین پژوهش‌های کیفی مانند پژوهش لبنی و همکاران (۲۰۲۲)، فرصت‌ها و تهدیدهای استفاده از شبکه‌های اجتماعی در دختران نوجوان ایرانی را شناسایی کردند و تهدیدهایی مانند رفتارهای پرخطر جنسی، کاهش تعاملات واقعی و مشکلات هویتی را برجسته ساختند.

در دوران همه‌گیری کووید-۱۹، مطالعات نشان‌دهنده افزایش شیوع کاربرد مشکل‌زا از شبکه‌های اجتماعی بودند. اکبری و همکاران (۲۰۲۳)، عوامل خطر و حفاظتی در نوجوانان ایرانی را با استفاده از تحلیل پروفایل نهفته بررسی کردند و گروه‌های پرخطر را با عوامل مانند جست‌وجوی هیجان، اضطراب اجتماعی و تنهایی مرتبط دانستند.

همچنین چگینی و همکاران (۲۰۲۲)، شیوع و انگیزه‌های استفاده از رسانه‌های اجتماعی در جمعیت ایرانی را گزارش کردند و مشکلات جسمانی مانند سردرد و اختلال خواب را شایع دانستند. در سطح بین‌المللی، پژوهش‌ها بر انحرافات سایبری و کاربرد مشکل‌زا از شبکه‌های اجتماعی تمرکز دارند. لوزانو و همکاران (۲۰۲۱) در مرور

سیستماتیک بر انحرافات نوجوانان و سایبری، عوامل پیش‌بینی‌کننده مانند الگوهای خانوادگی، قربانی‌سازی و عوامل فردی را شناسایی کردند.

همچنین نسی و همکاران (۲۰۱۸)، تحول روابط همسالان در بستر رسانه‌های اجتماعی را بررسی کردند و نشان دادند که ویژگی‌های دیجیتال می‌تواند به رفتارهای انحرافی سایبری منجر شود. بوئر و همکاران^۱ (۲۰۲۰) در مطالعه‌ای روی نوجوانان در ۲۹ کشور، استفاده شدید و مشکل‌زا از رسانه‌های اجتماعی را با رفاه پایین مرتبط دانستند و تأکید کردند که کاربرد مشکل‌زا (نه صرفاً شدید)، پیش‌بینی‌کننده قوی‌تر مشکلات رفتاری است. همچنین، افت‌پناه و همکاران (۲۰۲۰) در پژوهشی بر روی دانش‌آموزان، رابطه اعتیاد به اینترنت را با ویژگی‌های عاطفی و رفتاری نوجوانان بررسی کردند و نشان دادند که اعتیاد به اینترنت با افزایش علائم رفتاری منفی و مشکلات عاطفی همراه است.

در سطح جهانی، اوردیس^۲ (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای چندملیتی، نقش خانواده، مدرسه و محله در انحرافات سایبری نوجوانان را بررسی کرد و نظارت والدین و پیوند مدرسه را عوامل حفاظتی دانست. لی^۳ (۲۰۱۸) با استفاده از نمونه‌ای از نوجوانان کره جنوبی، عوامل مرتبط با انحرافات سایبری (مانند دزدی نرم‌افزار، هک و آزار آنلاین) را بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که خودکنترلی پایین و ارتباط با همسالان منحرف، از مهم‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های مشارکت در این رفتارهاست. همچنین مدت‌زمان صرف‌شده در فعالیت‌های آنلاین با احتمال درگیر شدن در انحرافات سایبری، رابطه دارد، اما توضیح انحرافات سایبری در دانش‌آموزان را با تمرکز بر خودکنترلی پایین و انجمن با همسالان انحرافی مرتبط کرد. این مطالعات نشان می‌دهد که ضعف نظارت خانوادگی، کاهش نقش مدرسه در دوران مجازی و عوامل فردی مانند خودکنترلی پایین، پیش‌بینی‌کننده‌های اصلی هستند. با این حال بیشتر پژوهش‌ها از رویکردهای تک‌لایه‌ای (مانند همبستگی یا توصیفی) استفاده کرده‌اند و کمتر به لایه‌های عمیق‌تر علل (ساختاری، گفتمانی و اسطوره‌ای) پرداخته‌اند.

1. Boer et al

2. Urdi

3. Lee

پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه‌های سطحی مانند شیوع اعتیاد یا روابط همبستگی تمرکز داشته‌اند و از روش‌های کمی یا کیفی تک‌بعدی بهره برده‌اند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل لایه‌ای علی، امکان تحلیل چندلایه‌ای (لیتانی، علل نظام‌مند، جهان‌بینی و اسطوره/استعاره) نقش خانواده و مدرسه را فراهم می‌کند. این رویکرد که پیشتر در مسائل اجتماعی ایران به کار رفته، فراتر از علائم سطحی رفته و به ساخت سناریوهای آینده و راهکارهای تحول‌آفرین می‌پردازد، که در مطالعات پیشین کمتر دیده می‌شود.

مبانی نظری

رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان در عصر فضای مجازی، به عنوان یک پدیده اجتماعی-روان‌شناختی پیچیده و چندبعدی، نتیجه تعاملات پویا و متقابل عوامل فردی، خانوادگی، آموزشی، فرهنگی و تکنولوژیکی است. این انحرافات که شامل اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی، پرخاشگری سایبری، افت تحصیلی، کاهش تعاملات واقعی اجتماعی، بحران هویت و گرایش به رفتارهای پرخطر دیجیتال می‌شوند، در دوران نوجوانی که مرحله حساسی از رشد شناختی، عاطفی و اجتماعی است، شدت بیشتری می‌یابند.

نظریه یادگیری اجتماعی آلبرت بندورا^۱ (۱۹۷۷)، یکی از پایه‌های کلاسیک و محوری برای تبیین این پدیده است. بر اساس این نظریه، رفتارها عمدتاً از طریق فرآیندهای مشاهده، تقلید و تقویت آموخته می‌شوند. در فضای مجازی، دانش‌آموزان به طور مداوم در معرض مدل‌های رفتاری متنوعی قرار می‌گیرند -از محتوای تولیدشده توسط همسالان گرفته تا چهره‌های تأثیرگذار^۲- که رفتارهای انحرافی مانند پرخاشگری آنلاین یا اشتراک‌گذاری محتوای نامناسب را تقویت می‌کنند. تقویت‌های فوری دیجیتال، مانند لایک، کامنت و اشتراک‌گذاری، نقش پاداش‌های اجتماعی را ایفا کرده، چرخه یادگیری انحرافات را تسریع می‌نمایند. این مکانیسم‌ها در نوجوانی که حساسیت به تأیید اجتماعی بالاست، اثرات عمیق‌تری دارند و می‌توانند الگوهای پایدار رفتاری ایجاد کنند (Bandura, 1997: 17).

1. Bandura
2. Influencer

در کنار نظریه یادگیری اجتماعی، نظریه کنترل اجتماعی^۱ تراویس هیرشی^۲ (۱۹۶۹)، توضیح مکملی ارائه می‌دهد و تأکید دارد که انحرافات زمانی رخ می‌دهند که پیوندهای اجتماعی فرد با نهادهای اصلی جامعه، مانند خانواده و مدرسه ضعیف شود. این پیوندها شامل دلبستگی عاطفی، تعهد به اهداف مشترک، درگیری در فعالیت‌های سازنده و باور به ارزش‌های اجتماعی هستند. در عصر دیجیتال، کاهش تعاملات واقعی خانوادگی و مدرسه‌ای (به دلیل غوطه‌وری در فضای مجازی)، این پیوندها را تضعیف کرده، کنترل درونی را کاهش می‌دهد که نتیجه آن، افزایش ریسک رفتارهای انحرافی سایبری است. پژوهش‌های معاصر، این نظریه را در زمینه دیجیتال گسترش داده‌اند و نشان می‌دهند که ضعف نظارت والدینی و روابط مدرسه‌ای، پیش‌بینی‌کننده قوی انحرافات آنلاین است (Hirschi, 1969: 825).

نظریه‌های نوین‌تر، مانند مدل تحول روابط همسالان در بستر رسانه‌های اجتماعی که نسی و همکاران (۲۰۱۸) پیشنهاد کرده‌اند، بر ویژگی‌های منحصربه‌فرد فضای مجازی تمرکز دارند. این مدل توضیح می‌دهد که عناصری مانند دسترسی همیشگی، تقویت فوری، مقایسه اجتماعی مداوم و ناشناس بودن نسبی، روابط همسالان را دگرگون کرده، تجربه‌های نوجوانی را به سمت رفتارهای پرخطر سوق می‌دهند. این تحولات، همراه با مدل دوسیستمی رشد مغز در نوجوانی استینبرگ^۳ (۲۰۱۰) که حساسیت بالای سیستم پاداش (به پاداش‌های اجتماعی دیجیتال) را در برابر توسعه ناکامل سیستم کنترل شناختی برجسته می‌سازد، مکانیسم‌های نورویبولوژیکی انحرافات را تبیین می‌کنند. در نتیجه نوجوانان بیشتر به سمت کاربرد مشکل‌زا از شبکه‌های اجتماعی گرایش می‌یابند که با علائمی مانند اضطراب اجتماعی، تنهایی، جست‌وجوی هیجان و اختلالات درونی‌سازی همراه است (ر.ک: اکبری و دیگران، ۲۰۲۳).

در زمینه‌های فرهنگی خاص مانند ایران، این پدیده با لایه‌های اضافی پیچیدگی همراه است. مطالعات نشان می‌دهد که تضاد بین ارزش‌های سنتی خانوادگی و جذابیت‌های فردگرایانه دیجیتال، ریسک PSMU را افزایش می‌دهد و نقش حمایت عاطفی خانواده را

1. Social Control

2. Hirschi

3. Rezaei et al

به عنوان عامل حفاظتی کلیدی برجسته می‌سازد (چگینی و همکاران، ۲۰۲۲: ۴).
نظریه سیستم‌های اکولوژیکی یوری برونفنبرنر^۱ (۲۰۰۵)، چارچوبی جامع و چندسطحی برای درک نقش نهادهای کلیدی مانند خانواده و مدرسه فراهم می‌کند. این نظریه، رفتار فرد را نتیجه تعاملات پویا در سطوح مختلف اکولوژیکی میکروسیستم (تعاملات مستقیم خانوادگی و مدرسه‌ای)، مزوسیستم (ارتباطات بین خانواده و مدرسه)، اکزوسیستم (عوامل خارجی مانند سیاست‌های آموزشی) و ماکروسیستم (فرهنگ کلی جامعه و دیجیتال‌سازی) می‌داند. در این چارچوب، خانواده به عنوان اولین و مهم‌ترین میکروسیستم، از طریق نظارت، حمایت عاطفی و الگوسازی، رفتار دانش‌آموز را شکل می‌دهد، در حالی که مدرسه با ارائه ساختار، روابط حمایتی معلم- دانش‌آموز و برنامه‌های آموزشی، نقش مکمل ایفا می‌کند. پژوهش‌های اخیر تأکید دارند که نظارت والدینی مؤثر (مانند بحث باز درباره محتوای دیجیتال) و برنامه‌های مدرسه‌محور مبتنی بر سواد رسانه‌ای، ریسک اعتیاد به اینترنت و انحرافات سایبری را به طور معنادار کاهش می‌دهند (Throuvala et al, 2019; Udris, 2016). در جوامع در حال گذار مانند ایران، تغییرات سریع دیجیتال‌سازی مزوسیستم خانواده- مدرسه را مختل کرده و ضعف در این تعاملات، انحرافات را تشدید می‌نماید (ر.ک: Ostovar et al, 2019). همچنین، رویکردهای نوین مانند نظریه تعامل مشکل‌دار رسانه‌ای در نوجوانی بر اهمیت مداخلات مشترک تأکید دارند و نشان می‌دهند که برنامه‌های آموزشی خانوادگی- مدرسه‌ای، اثربخشی بالاتری در پیشگیری و تعدیل ریسک‌ها نسبت به رویکردهای منفرد دارند (Domoff et al, 2019: 37).

با وجود غنای این نظریه‌ها، بسیاری از آنها به لایه‌های سطحی یا ساختاری مسئله محدود می‌مانند و کمتر به ریشه‌های عمیق‌تر گفتمانی، فرهنگی و اسطوره‌ای می‌پردازند که در جوامع چندفرهنگی و در حال تحول مانند ایران حیاتی هستند. رویکرد تحلیل لایه‌ای علی، به عنوان یک چارچوب پست‌ساختارگرا و تحول‌آفرین، این خلأ را پر می‌کند. تحلیل لایه‌ای علی با ریشه در پساساختارگرایی فوکویی و نظریه‌های انتقادی پسااستعماری، واقعیت اجتماعی را لایه‌دار می‌بیند و امکان کاوش عمیق‌تر فراتر از علائم

ظاهری را فراهم می‌نماید. این رویکرد نه تنها توضیح‌دهنده است، بلکه با تمرکز بر تحول گفتمان‌ها و باورهای عمیق، فضایی برای ساخت آینده‌های جایگزین ایجاد می‌کند. در زمینه انحرافات دیجیتال، این روش امکان تحلیل تضادهای فرهنگی در جوامع در حال دیجیتال‌سازی را می‌دهد؛ جایی که گفتمان‌های سنتی (جمع‌گرایی و ارزش‌های خانوادگی) با گفتمان‌های مدرن دیجیتال (فردگرایی و مصرف‌گرایی) برخورد می‌کنند (ر.ک: Rodionova & Shvachkina, 2020). کاربردهای موفق تحلیل لایه‌ای علی در مسائل اجتماعی مشابه در ایران، مانند تحلیل علل کاهش نرخ رشد جمعیت یا خودکشی، توانایی و قوت آن را در شناسایی لایه‌های پنهان و پیشنهاد راهکارهای ریشه‌ای نشان داده است (Mehroliassani et al, 2019: 556).

چارچوب مفهومی این پژوهش بر پایه ادغام نظریه‌های یادگیری اجتماعی، کنترل اجتماعی، تحول روابط همسالان دیجیتال، مدل دوسیستمی رشد مغز و سیستم‌های اکولوژیکی با رویکرد CLA بنا نهاده شده است. این مدل یکپارچه، نقش محوری خانواده و مدرسه را به عنوان نهادهای تعدیل‌کننده انحرافات رفتاری دانش‌آموزان در عصر فضای مجازی برجسته می‌سازد. با بهره‌گیری از تحلیل لایه‌ای علی، این چارچوب امکان تحلیل چندلایه‌ای مسئله را فراهم می‌کند: از شناسایی علائم سطحی و الگوهای رفتاری شایع، تا کاوش ساختارهای خانوادگی و آموزشی، تحلیل تضادهای گفتمانی فرهنگی در جامعه ایرانی و در نهایت تحول باورهای عمیق و اسطوره‌ای که رفتارها را شکل می‌دهند. این مدل نه تنها وضعیت موجود را تبیین می‌نماید، بلکه با ساخت سناریوهای آینده ممکن-مانند تداوم انحرافات در غیاب مداخله، تشدید مشکلات با گسترش دیجیتال‌سازی بدون کنترل، یا دستیابی به تحول مثبت از طریق تقویت نظارت خانوادگی، آموزش سواد رسانه‌ای مدرسه‌ای و بازسازی گفتمان فرهنگی-راهکارهای سیاستی عملی و تحول‌آفرین پیشنهاد می‌دهد.

روش پژوهش

این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و استفاده از روش تحلیل لایه‌ای علی انجام شده است؛ روشی که نخستین بار سهیل عنایت‌الله در سال ۲۰۰۴ معرفی کرد.

فرایند انجام پژوهش به صورت ترکیبی و مرحله‌ای بوده است. ابتدا مرور گسترده ادبیات داخلی و خارجی (از جمله گزارش‌های آماری آموزش و پرورش و مطالعات روان‌شناختی) برای شناسایی لایه لیتانی (علائم سطحی مانند آمار اعتیاد به فضای مجازی و پرخاشگری) انجام شد. سپس مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با مشارکت‌کنندگان برای کاوش لایه‌های عمیق‌تر (علل نظام‌مند، جهان‌بینی و اسطوره/استعاره) صورت گرفت. در مرحله بعدی، داده‌ها بر اساس چهار لایه CLA کدگذاری و تحلیل شدند. در نهایت سناریوهای آینده بر اساس یافته‌ها ساخته شد. این فرایند در چارچوب اخلاق پژوهشی (کسب رضایت آگاهانه و حفظ محرمانگی) اجرا شد.

حجم نمونه: مشارکت‌کنندگان پژوهش شامل ۳۲ نفر بودند که برای رسیدن به اشباع نظری^۱ در مطالعات کیفی کافی است (Malterud et al, 2016: 1755; Saunders et al, 2018: 1898). بر این اساس جمع‌آوری داده‌ها تا زمانی ادامه یافت که اطلاعات جدید تکراری نشده، هیچ مفهوم یا الگوی تازه‌ای از مصاحبه‌ها استخراج نشود. مشارکت‌کنندگان از شهر همدان انتخاب شدند، اما تحلیل در سطح گفتمان‌ها و الگوهای اجتماعی و بافت‌های فرهنگی رایج در ایران صورت گرفته است تا تعمیم‌پذیری به زمینه ملی فراهم شود.

روش نمونه‌گیری: از نمونه‌گیری هدفمند^۲ با معیارهای تنوع نقش (والدین، معلمان، مشاوران مدرسه و دانش‌آموزان) و تجربه مستقیم با مسئله (مانند مواجهه با انحرافات دیجیتال) استفاده شد. این روش امکان دسترسی به دیدگاه‌های چندگانه ذی‌نفعان را فراهم کرد و با طبیعت چندلایه تحلیل لایه‌ای علی همخوانی دارد (Bishop & Dzidic, 2014). برای پوشش جامع نقش خانواده و مدرسه، گروه‌های زیر انتخاب شدند:

ده والد شامل پنج مادر و پنج پدر دانش‌آموزان متوسطه که تجربه نظارت بر استفاده دیجیتال فرزندان داشتند، هشت معلم از رشته‌های مختلف با سابقه آموزش در دوران مجازی، هفت مشاور مدرسه با تخصص در مسائل روان‌شناختی و رفتاری دانش‌آموزان و هفت دانش‌آموز از پایه‌های متوسطه اول و دوم با تجربه استفاده گسترده از فضای مجازی، در مطالعه مشارکت داشتند.

1. theoretical saturation
2. purposive sampling

ابزار اصلی، روش مصاحبه نیمه ساختاریافته بود که سؤالاتی باز برای هر لایه تحلیل طراحی شد.

برای روایی^۱ از ترکیب مصاحبه، ادبیات و گزارش‌های آماری^۲ و بازگرداندن خلاصه مصاحبه‌ها به مشارکت‌کنندگان برای تأیید^۳ بهره گرفته شد. پایایی^۴ از طریق کدگذاری مستقل توسط دو پژوهشگر و محاسبه توافق بین کدگذاران (با ضریب کاپا بالای ۸۵.۰) تأمین شد. همچنین ثبت دقیق فرایند تحلیل^۵ برای شفافیت انجام شد.

یافته‌های پژوهش

برای ارائه گزارش دقیق از نمونه تحقیق، جدول (۱) مشخصات فردی و اجتماعی ۳۲ مشارکت‌کننده را شامل والدین، معلمان، مشاوران مدرسه و دانش‌آموزان متوسطه از شهر همدان نشان می‌دهد.

جدول ۱- مشخصات فردی و اجتماعی مشارکت‌کنندگان

گروه	جنسیت	سن	تحصیلات	شغل	کد مصاحبه
والدین	مادر	۴۱	دیپلم	غیر شاغل (خانه‌دار)	۰۱
والدین	مادر	۴۳	دیپلم	شاغل (کارمند)	۰۲
والدین	مادر	۴۴	دیپلم	غیر شاغل (خانه‌دار)	۰۳
والدین	مادر	۴۰	کارشناسی	شاغل (کارمند)	۰۴
والدین	مادر	۴۲	کارشناسی	شاغل (کارمند)	۰۵
والدین	مادر	۴۵	کارشناسی	غیر شاغل (خانه‌دار)	۰۶
والدین	پدر	۳۹	کارشناسی ارشد	شاغل (آزاد)	۰۷
والدین	پدر	۴۳	کارشناسی ارشد	شاغل (کارمند)	۰۸
والدین	پدر	۴۱	کارشناسی ارشد	شاغل (آزاد)	۰۹
والدین	پدر	۴۲	کارشناسی	شاغل (کارمند)	۱۰
معلمان	زن	۳۶	کارشناسی	دبیر متوسطه	۰۱۱

1. validity
2. triangulated sources
3. member checking.
4. reliability
5. audit trail

۰۱۲	دبیر متوسطه	کارشناسی	۳۹	زن	معلمان
۰۱۳	دبیر متوسطه	کارشناسی	۳۷	زن	معلمان
۰۱۴	دبیر متوسطه	کارشناسی	۴۰	زن	معلمان
۰۱۵	دبیر متوسطه	کارشناسی	۳۵	زن	معلمان
۰۱۶	دبیر متوسطه	کارشناسی ارشد	۴۱	مرد	معلمان
۰۱۷	دبیر متوسطه	کارشناسی	۳۸	مرد	معلمان
۰۱۸	دبیر متوسطه	کارشناسی	۳۷	مرد	معلمان
۰۱۹	مشاور مدرسه	کارشناسی ارشد	۳۸	زن	مشاور
۰۲۰	مشاور مدرسه	کارشناسی ارشد	۴۱	زن	مشاور
۰۲۱	مشاور مدرسه	کارشناسی ارشد	۳۹	زن	مشاور
۰۲۲	مشاور مدرسه	کارشناسی ارشد	۴۲	زن	مشاور
۰۲۳	مشاور مدرسه	دکتری	۴۵	مرد	مشاور
۰۲۴	مشاور مدرسه	دکتری	۳۸	مرد	مشاور
۰۲۵	مشاور مدرسه	کارشناسی ارشد	۴۰	مرد	مشاور
۰۲۶	دانش‌آموز	متوسطه	۱۶	دختر	دانش‌آموزان
۰۲۷	دانش‌آموز	متوسطه	۱۵	دختر	دانش‌آموزان
۰۲۸	دانش‌آموز	متوسطه	۱۷	دختر	دانش‌آموزان
۰۲۹	دانش‌آموز	متوسطه	۱۴	دختر	دانش‌آموزان
۰۳۰	دانش‌آموز	متوسطه	۱۸	پسر	دانش‌آموزان
۰۳۱	دانش‌آموز	متوسطه	۱۶	پسر	دانش‌آموزان
۰۳۲	دانش‌آموز	متوسطه	۱۵	پسر	دانش‌آموزان

تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با این ۳۲ مشارکت‌کننده نشان می‌دهد که رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان در عصر فضای مجازی، پدیده‌ای چندلایه و عمیقاً ریشه‌دار در تعاملات خانوادگی، آموزشی و فرهنگی است. روایت‌های آنها، غنی از تجربه‌های زیسته، امکان کاوش لایه‌های مختلف را فراهم کرد. تحلیل بر اساس چهار لایه تحلیل لایه‌ای علی انجام شد و نقش محوری خانواده و مدرسه را در تمام لایه‌ها برجسته ساخت.

در سطح لیتانی، بازنمایی انحرافات رفتاری عمدتاً در قالب گفتمان‌های روزمره، احساسی و داورانه صورت می‌گیرد؛ گفتمان‌هایی که بر علائم ظاهری تمرکز دارند و اغلب

با اضطراب و ترس فرهنگی همراهند. مشارکت کنندگان، به‌ویژه والدین و معلمان، انحرافات را به عنوان بحران فوری و کنترل‌ناپذیر توصیف کردند. عباراتی مانند «بچه‌ها کاملاً در گوشی غرق شده‌اند»، «پرخاشگر و بی‌ادب شده‌اند»، «درس نمی‌خوانند و شب‌ها خواب ندارند» یا «ارتباط با خانواده قطع شده»، بارها تکرار شد و به انحرافات مانندی اعتیاد به فضای مجازی، پرخاشگری آنلاین و آفلاین، افت تحصیلی و انزوای اجتماعی اشاره داشت.

«دخترم قبلاً کتاب می‌خواند و با ما حرف می‌زد، حالا تمام روز در اینستاگرام و تلگرام است. عصبانی می‌شود، با کوچک‌ترین حرفی بحث می‌کند و نمراتش خیلی پایین آمده. انگار فضای مجازی او را از ما گرفته و به یک آدم عصبی تبدیل کرده.» (کد ۰۳).

«در کلاس، دانش‌آموزان تمرکز کافی ندارند؛ ذهنشان بیشتر درگیر فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است. پرخاشگری‌شان زیاد شده، به معلم احترام نمی‌گذارند و در محیط‌های آنلاین علیه هم توهین می‌کنند. مدرسه دیگر کنترلی بر این وضعیت ندارد» (کد ۰۱۶).

«والدین مضطرب می‌آیند و می‌گویند فرزندشان شب‌ها تا صبح بیدار است، به بازی‌های آنلاین معتاد شده، ارتباطات واقعی‌اش قطع شده و حتی گرایش به رفتارهای پرخطر پیدا کرده. مدرسه هم دیگر نمی‌تواند کاری کند» (کد ۰۲۲).

این روایت‌ها سطح لیتانی را به عنوان بازتابی از هراس نسل بزرگسال از تغییرات سریع دیجیتال نشان می‌دهد و مسئله را بدون کاوش ریشه‌ای، به فناوری نسبت می‌دهد. در سطح علل نظام‌مند، روایت‌ها به ساختارهای اجتماعی و نهادی ناکارآمد اشاره دارند که انحرافات را تسهیل می‌کنند. مشارکت کنندگان بر ضعف نظارت خانوادگی، کمبود گفت‌وگوی بین‌نسلی و ناتوانی مدرسه در پاسخ به نیازهای دیجیتال تأکید کردند. خانواده‌ها اغلب از سبک‌های فرزندپروری غفلت‌آمیز یا بیش از حد محدودکننده سخن گفتند که نظارت مؤثری ایجاد نمی‌کند.

«می‌خواهیم گوشی را بگیریم، اما دعوا می‌شود. خودمان سواد کافی برای نظارت نداریم و بچه‌ها می‌گویند شما نمی‌فهمید. در نهایت او تنها در فضای مجازی است و ما نمی‌توانیم کمک کنیم» (کد ۰۶).

معلمان و مشاوران به بحران مدرسه و عدم برنامه‌ریزی برای آموزش سواد رسانه‌ای، تمرکز بر روش‌های سنتی و از دست رفتن روابط حمایتی در دوران آموزش مجازی پرداختند.

«در کرونا همه چیز مجازی شد بدون آمادگی؛ حالا دانش‌آموزان احساس می‌کنند مدرسه بی‌ربط است و به فضای مجازی پناه می‌برند. ابزار تربیتی ما برای این دنیا کافی نیست» (کد ۰۱۱).

این لایه نشان می‌دهد رفتارهای انحرافی محصول ساختارهای ضعیف خانوادگی و آموزشی است که نیاز به اصلاح سیستمی دارد.

در لایه جهان‌بینی و گفتمانی، تقابل دو گفتمان اصلی آشکار شد: گفتمان سنتی (جمع‌گرایی، احترام به والدین و معلمان، تأکید بر ارزش‌های اخلاقی و خانوادگی) در برابر گفتمان دیجیتالی (فردگرایی، آزادی بیان، خودابرازی و ارتباط فرامرزی). گفتمان سنتی غالب در والدین و معلمان، فضای مجازی را تهدیدی برای انسجام فرهنگی می‌بیند. معلمی گفت:

«ارزش‌های ما خانواده و مدرسه را محور تربیت می‌داند، اما این شبکه‌ها بچه‌ها را فردگرا کرده، حرف‌شنوی را از بین برده و به محتوای نامناسب دسترسی می‌دهند» (کد ۰۱۵).

دانش‌آموزان اما فضای مجازی را فرصتی برای آزادی می‌دانند:

«در فضای مجازی می‌توانم نظرم را آزادانه بگویم، با دوستان واقعی ارتباط داشته باشم و خودم باشم. خانواده و مدرسه فقط کنترل می‌کنند و نمی‌فهمند ما در چه دنیایی هستیم» (کد ۰۳۰).

این تقابل، شکاف نسلی عمیقی ایجاد کرده و انحرافات را نتیجه عدم هم‌خوانی گفتمان‌ها می‌سازد.

در لایه اسطوره/استعاره که عمیق‌ترین سطح تحلیل لایه‌ای علی را تشکیل می‌دهد، باورهای ناخودآگاه فرهنگی و نقشه‌های شناختی پنهان جامعه آشکار می‌شوند. این لایه، فراتر از گفتمان‌های آگاهانه، به استعاره‌هایی می‌پردازد که همچون اسطوره‌های مدرن، رفتارها، ادراک‌ها و روابط اجتماعی را به طور ناخودآگاه شکل می‌دهند. تحلیل

روایت‌های مشارکت‌کنندگان، سه استعاره غالب و متقابل را نمایان ساخت که هر یک، بازتاب‌دهنده تنش‌های بنیادین میان سنت و دیجیتال‌سازی در جامعه ایرانی است.

۱- دانش‌آموز به مثابه «قربانی طوفان دیجیتال» یا «جست‌وجوگر آزادی ممنوعه»:

در روایت‌های والدین، معلمان و مشاوران، دانش‌آموز اغلب به عنوان قربانی بی‌دفاع یک طوفان سهمگین دیجیتال تصویر می‌شود؛ موجودی منفعل که محتوای مخرب، الگوریتم‌های اعتیادآور و فشار همسالان مجازی او را بلعیده و از مسیر تربیت سنتی منحرف کرده است. این استعاره، ریشه در اسطوره‌های کهن قربانی شدن نسل جوان دارد و دانش‌آموز را فاقد فاعلیت می‌بیند. در مقابل، دانش‌آموزان خود را «جست‌وجوگر آزادی ممنوعه» توصیف می‌کنند؛ قهرمانی که در دریای مجازی به دنبال هویت مستقل، بیان آزاد و ارتباطات فرامرزی است؛ آزادی‌ای که در ساختارهای سنتی خانواده و مدرسه محدود شده. این دوگانگی استعاری، تضاد عمیق معرفت‌شناختی را نشان می‌دهد و رفتارهای انحرافی را به عنوان نتیجه این کشمکش ناخودآگاه تبیین می‌کند.

۲- خانواده به مثابه «نگهبان خسته در برابر موج فناوری»:

روایت‌ها به عنوان نگهبانی تصویر می‌شود که زمانی اقتدار کامل داشت، اما اکنون در برابر موج خروشان دیجیتال، خسته، ناتوان و فاقد ابزار نوین شده است. این استعاره، بحران مرجعیت والدینی را بازتاب می‌دهد و خانواده را میان حضور عاطفی و غیاب عملی معلق می‌سازد؛ نهادی که می‌خواهد حفاظت کند، اما از درک زیست‌جهان دیجیتال فرزند، عاجز است.

۳- مدرسه به مثابه «قلعه‌ای منزوی در دریای مجازی»:

مدرسه به عنوان قلعه‌ای منزوی در دریای مجازی، مدرسه به عنوان قلعه‌ای کهن و استوار، اما جدا افتاده از جریان زندگی واقعی دانش‌آموزان توصیف شد؛ مکانی ایزوله که دیوارهایش در برابر دریای بی‌کران دیجیتال بی‌فایده شده و نمی‌تواند هدایت، حمایت یا حتی ارتباط معنادار برقرار کند. این استعاره، از دست رفتن کارکرد تربیتی مدرسه را در عصر دیجیتال برجسته می‌سازد.

این استعاره‌ها به عنوان نقشه‌های ناخودآگاه جمعی، نه تنها رفتارهای روزمره را شکل می‌دهند، بلکه مقاومت در برابر تغییر را نیز تقویت می‌کنند و تحول را دشوار می‌سازند.

جمع‌بندی یافته‌ها و سناریوهای آینده: یافته‌های پژوهش تأکید دارند که انحرافات رفتاری دانش‌آموزان، پدیده‌ای چندلایه است و خانواده و مدرسه به عنوان نهادهای اصلی جامعه‌پذیری، در تمام لایه‌ها، نقش کلیدی اما عمدتاً ضعیف و ناکارآمد ایفا می‌کنند. برای دستیابی به تحول واقعی، بازسازی عمیق در تمام سطوح -از ساختارها تا باورهای اسطوره‌ای- ضروری است.

سه سناریوی آینده، به عنوان امکان‌های تحول‌آفرین، ترسیم می‌شود:

۱. **سناریوی تداوم بحران (تاریک):** بدون مداخله ریشه‌ای، علائم لیتانی تشدید می‌شود؛ ساختارهای نظارتی ضعیف باقی می‌مانند، گفتمان سنتی حاکم می‌گردد و استعاره «قربانی طوفان دیجیتال» غالب می‌شود. انحرافات به بحران‌های گسترده روانی، افزایش پرخاشگری، انزوا و اختلالات تحصیلی منجر می‌گردد و شکاف نسلی عمیق‌تر شده، پایداری فرهنگی و اجتماعی را تهدید می‌کند.
۲. **سناریوی تطابق حداقلی (خاکستری):** تغییرات سطحی مانند نظارت گاه‌به‌گاه والدین یا برنامه‌های پراکنده مدرسه‌ای اجرا می‌شود؛ انحرافات تاحدی کنترل می‌شود، اما لایه‌های عمیق دست‌نخورده می‌مانند. تضاد گفتمانی و مقاومت استعاری ادامه می‌یابد، شکاف نسلی پایدار می‌ماند و فرصت‌های مثبت فضای مجازی هدر می‌رود.
۳. **سناریوی تحول مثبت (مطلوب):** بازسازی گفتمان از کنترل به همراهی بین‌نسلی؛ برگزاری کلاس‌های آموزش خانواده برای والدین و مشاوران به منظور ارتقای سواد رسانه‌ای و مهارت‌های ارتباطی، برنامه‌های آموزشی و توانمندسازی معلمان برای ادغام فناوری در تربیت و بهره‌گیری از رسانه‌های ملی برای ترویج فرهنگ دیجیتال مثبت و ارزش‌محور. استعاره‌ها تحول می‌یابند (دانش‌آموز به جست‌وجوگر هدایت‌شده، خانواده به همراه آگاه، مدرسه به پل اتصال) و انحرافات کاهش می‌یابد، با بهره‌برداری خلاقانه و معنادار از فضای مجازی در کنار حفظ ارزش‌های فرهنگی.

این سناریوها، با تمرکز بر لایه‌های عمیق، امکان حرکت آگاهانه به سوی آینده‌ای مطلوب را فراهم می‌کنند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل لایه‌ای علی، به بررسی نقش خانواده و مدرسه در رفتارهای انحرافی دانش‌آموزان ایرانی در عصر فضای مجازی پرداخت. یافته‌های به‌دست‌آمده از تحلیل روایت‌های ۳۲ مشارکت‌کننده (والدین، معلمان، مشاوران مدرسه و دانش‌آموزان) نشان داد که این انحرافات، شامل اعتیاد به فضای مجازی، پرخاشگری سایبری و آفلاین، افت تحصیلی و کاهش ارتباطات واقعی، پدیده‌ای چندلایه است که فراتر از علائم سطحی، ریشه در ساختارهای اجتماعی، تضادهای گفتمانی و باورهای اسطوره‌ای دارد. این یافته‌ها نه تنها با مبانی نظری پژوهش همخوانی کامل دارند، بلکه خلأهای شناسایی‌شده در پیشینه تحقیق را پر کرده، تمایز روش‌شناختی این مطالعه را برجسته می‌سازند.

در سطح لیتانی، روایت‌های مشارکت‌کنندگان، بازتاب‌دهنده گفتمان عمومی پر از اضطراب و داورانه بود که انحرافات را به «تهاجم فضای مجازی» تقلیل می‌دهد. این لایه با نظریه یادگیری اجتماعی بندورا (۱۹۷۷) و مدل تحول روابط همسالان دیجیتال نسی و همکاران (۲۰۱۸) همخوانی دارد؛ جایی که تقویت‌های فوری دیجیتال و مشاهده مدل‌های انحرافی، رفتارهای پرخطر را تسهیل می‌کنند. همچنین با پیشینه تحقیق داخلی (ر.ک: صالحی منطری، ۱۴۰۱؛ عبادی و دیگران، ۱۴۰۰) و خارجی (ر.ک: Lozano et al, 2021) سازگار است که شیوع بالای اعتیاد و پرخاشگری سایبری را گزارش کرده‌اند، اما اغلب به توصیف سطحی بسنده نموده‌اند.

در لایه علل نظام‌مند، ضعف نظارت خانوادگی، کمبود سواد رسانه‌ای والدین و ناکارآمدی مدرسه در دوران پسا کرونا برجسته شد. این یافته مستقیماً با نظریه سیستم‌های اکولوژیکی برونفنبرگر (۲۰۰۵) ارتباط دارد که رفتار را نتیجه تعاملات میکروسستم خانوادگی و مدرسه‌ای می‌داند. پیشینه تحقیق نیز این ضعف‌های ساختاری را تأیید می‌کند (ر.ک: استوار و همکاران، ۲۰۱۹؛ Chegeni et al, 2022؛ شیخی، ۱۴۰۲). اما پژوهش حاضر با کاوش عمیق‌تر، نشان داد که این ناکارآمدی‌ها نه تنها فردی، بلکه محصول تغییرات سیستمی مانند کوچ اجباری به آموزش مجازی هستند. لایه جهان‌بینی، تقابل گفتمان سنتی ایرانی-اسلامی (جمع‌گرایی و احترام به بزرگ‌ترها) با گفتمان دیجیتال مدرن (فردگرایی و آزادی بیان) را آشکار کرد. این تضاد با چارچوب پسا ساختارگرایی عنایت‌الله (۲۰۰۴) همخوانی دارد که جهان‌بینی‌ها را عامل پنهان رفتارها می‌داند. پیشینه تحقیق، کمتر به این لایه پرداخته بود، اما یافته‌های ما با

مطالعات فرهنگی در جوامع در حال گذار (Rodionova et al, 2020) سازگار است و شکاف نسلی را به عنوان موتور اصلی انحرافات تبیین می‌کند.

در عمیق‌ترین لایه، استعاره‌های «قربانی طوفان دیجیتال/ جست‌وجوگر آزادی ممنوعه»، «نگهبان خسته» برای خانواده و «قلعه منزوی» برای مدرسه، باورهای ناخودآگاه را نمایان ساخت. این استعاره‌ها که رفتارها را شکل می‌دهند، با کاربردهای تحلیل لایه‌ای علی در مسائل اجتماعی ایران (Mehroolhassani et al, 2019) همخوانی دارند و نشان می‌دهند که انحرافات نه تنها ساختاری، بلکه ریشه در اسطوره‌های فرهنگی دارند.

سناریوهای آینده (تداوم بحران، تطابق حداقلی و تحول مثبت) نیز با مبانی نظری تحلیل لایه‌ای علی همسو هستند که تأکید بر ساخت آینده‌های جایگزین از طریق تحول لایه‌های عمیق دارد. سناریوی تاریک، ادامه وضعیت موجود خاکستری، تغییرات سطحی را و مطلوب، تحول از طریق بازسازی گفتمان و توانمندسازی نهادی را پیش‌بینی می‌کند. این سناریوها، تمایز پژوهش را نشان می‌دهند، زیرا پیشینه تحقیق اغلب به تحلیل وضعیت موجود بسنده کرده و کمتر به آینده‌نگاری پرداخته است.

در مجموع پژوهش حاضر با ادغام نظریه‌های یادگیری اجتماعی، کنترل اجتماعی، اکولوژیکی و تحلیل لایه‌ای علی، چارچوبی جامع برای درک رفتارهای انحرافی ارائه داد و خلأ تحلیل چندلایه‌ای در پیشینه را پر کرد. یافته‌ها تأیید می‌کنند که خانواده و مدرسه، به‌رغم نقش محوری، در حال حاضر ناکارآمد عمل می‌کنند و بدون تحول عمیق، انحرافات تشدید خواهد شد.

پیشنهادهای اجرایی و راهکارهای سیاستی

با توجه به یافته‌های پژوهش که نقش محوری اما ناکارآمد خانواده و مدرسه را در تمام لایه‌های انحرافات رفتاری دانش‌آموزان نشان داد، پیشنهادها زیر با تمرکز بر تحول عمیق لایه‌ها و واقعیت‌های نظام آموزشی و فرهنگی ایران تدوین شده‌اند.

۱- تقویت نقش خانواده: برگزاری کلاس‌های منظم و مستمر آموزش سواد رسانه‌ای، مهارت‌های ارتباطی و فرزندپروری دیجیتال برای والدین و مشاوران خانواده در سطح محلی (مراکز مشاوره وابسته به بهزیستی و آموزش و پرورش) و ملی (از طریق سامانه‌های آنلاین). این برنامه‌ها باید بر جایگزینی نظارت سختگیرانه با «نظارت همراه» و

تقویت گفت‌وگوی بین‌نسلی تمرکز کنند تا شکاف گفتمانی کاهش یابد. همکاری با سازمان‌های مردم‌نهاد، مساجد و شوراهای محلی می‌تواند دسترسی را در مناطق مختلف افزایش دهد و والدین را به عنوان نخستین خط پیشگیری توانمند سازد.

۲- **توانمندسازی مدرسه:** بازنگری بنیادین برنامه درسی ملی با ادغام سواد رسانه‌ای به عنوان درس اجباری از دوره متوسطه اول، همراه با آموزش ضمن خدمت معلمان برای استفاده خلاقانه و تربیتی از فناوری (مانند پلتفرم‌های داخلی شاد و آپارات آموزشی). ایجاد برنامه‌های مشارکتی دانش‌آموز- معلم- والد، مانند جلسات منظم شورای کلاس دیجیتال و کارگاه‌های مشترک، برای مدیریت رفتارهای مجازی و شناسایی زودهنگام انحرافات، ضروری است. مشاوران مدارس نیز باید دوره‌های تخصصی روان‌شناختی دیجیتال ببینند تا نقش هدایت‌گر مؤثرتری ایفا کنند.

۳- **سیاست‌گذاری ملی:** بهره‌گیری گسترده از رسانه‌های ملی (صدا و سیما، شبکه‌های اجتماعی داخلی و پلتفرم‌های آموزشی) برای تولید و پخش کمپین‌های آگاهی‌بخشی مستمر درباره خطرها (اعتیاد، پرخاشگری سایبری) و فرصت‌های فضای مجازی (یادگیری، خلاقیت). تولید محتوای ارزش‌محور بومی با مشارکت کارشناسان دینی و روان‌شناختی، همراه با تدوین سیاست‌های حمایتی برای دسترسی برابر به اینترنت پرسرعت و ابزار دیجیتال در مناطق محروم و روستایی می‌تواند نابرابری‌های ساختاری را کاهش دهد.

۴- **مداخلات مشترک و پیشگیرانه:** توسعه بسترهای ملی مشترک خانواده- مدرسه (مانند نرم‌افزارهای نظارت مشارکتی امن و بومی) و اجرای برنامه‌های روان‌شناختی پیشگیرانه در مدارس با همکاری وزارت آموزش و پرورش و سازمان نظام روان‌شناسی. این مداخلات باید شامل غربالگری دوره‌ای رفتارهای دیجیتال و حمایت‌های مشاوره‌ای رایگان برای خانواده‌های در معرض خطر باشد.

این راهکارها با تمرکز بر تحول لایه‌های ساختاری، گفتمانی و اسطوره‌ای، امکان حرکت به سناریوی مطلوب را فراهم می‌کنند و می‌توانند به عنوان پایه‌ای عملی برای سیاست‌گذاری‌های آموزشی، فرهنگی و رفاهی در ایران مورد استفاده سیاست‌گذاران قرار گیرند.

منابع

- احمدنژادکنگی، علی و طاهره حمیدانی (۱۳۹۸) «بررسی تأثیر آسیب‌های فضای مجازی بر سلامت روانی دانش‌آموزان»، کنفرانس ملی پژوهش‌های حرفه‌ای در روان‌شناسی و مشاوره با رویکرد دستاوردها نوین در علوم تربیتی و رفتاری «از نگاه معلم»، میناب.
- جابری، فرزانه و سمیه پردل و فیروزه فلاح هکی و روح‌اله طاهری (۱۴۰۲) «اعتیاد دانش‌آموزان به فضای مجازی و مخاطرات آن برای جامعه»، دهمین همایش ملی تازه‌های روان‌شناسی مثبت، بندرعباس.
- خانجانی، مهدی و فرشته قنبری و ابراهیم نعیمی (۱۳۹۸) «بررسی ارتباط کارکرد خانواده، سبک دلبستگی و سبک‌های تربیتی والدین با اعتیاد به اینترنت در نوجوانان»، فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، دوره دهم، شماره ۳۷، صص ۱۲۱-۱۴۲.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.23456789.1398.10.37.5.8>.
- شیخی، سمیه (۱۴۰۲) «آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان در فضای مجازی»، ششمین همایش بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی، همدان.
- خسروی، زهرا و ام‌هانی عزیزاده صحرایی (۱۳۹۰) «رابطه اعتیاد به اینترنت با عملکرد خانواده و سلامت روان در دانش‌آموزان»، مطالعات روان‌شناسی تربیتی (سیستان)، شماره ۱۴، پاییز و زمستان، صص ۵۹-۸۰.
- صالحی منطری، محمد (۱۴۰۱) «بررسی اثرات اعتیاد به فضای مجازی بر عملکرد تحصیلی، رفتاری و سلامت روان‌شناختی دانش‌آموزان»، پانزدهمین کنفرانس ملی روان‌شناسی، علوم اجتماعی و تربیتی، بابل.
- عبادی، متینه و علیرضا روشنی خیاوی و سلیم کاظمی و ساناز عینی و رسول رضایی ملاجق (۱۴۰۰) «اعتیاد به فضای مجازی در دانش‌آموزان: نقش پیش‌بین از خود بیگانگی تحصیلی و آشفتگی روان‌شناختی»، فصلنامه روان‌شناسی مدرسه و آموزشگاه، سال دهم، شماره ۲، صص ۸۵-۱۰۲.
- <https://doi.org/10.22098/jsp.2021.1018>.
- فرقانی، محمد مهدی و یاسین خدامرادی (۱۳۹۸) «نقش سواد رسانه‌ای در تعدیل اعتیاد اینترنتی- (مطالعه موردی: دانش‌آموزان مقطع متوسطه دوم چهارمحال و بختیاری)»، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره بیستم، شماره ۴۵، صص ۸۵-۱۰۲.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.23456789.1398.20.45.6.8>.
- Ahmadi Shooli, Z., & Rahimi, L. (2024) Adolescent family dynamics and the role of social media in shaping relationships. *Journal of Adolescent and Youth Psychological Studies*, 5(5), 116-125.
- <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2023.107802>.

- Akbari, M., et al. (2023) Potential risk and protective factors related to problematic social media use among adolescents in Iran: A latent profile analysis. *Addictive Behaviors*, 146, 107802.
<https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2023.107802>.
- Bandura, A. (1977) *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bishop, B. J.; Dzidic, P. L. (2014) Dealing with wicked problems: Conducting a causal layered analysis of complex social psychological issues. *American Journal of Community Psychology*, 53(1-2), 13-24.
<https://doi.org/10.1007/s10464-013-9614-2>.
- Boer, M., et al. (2020) Adolescents' Intense and Problematic Social Media Use and Their Well-Being in 29 Countries. *Journal of Adolescent Health*, 66(6S), S89-S99.
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.02.014>.
- Bronfenbrenner, U. (2005) *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. Sage.
- Chegeni, M., Nakhaee, N., Shahrabaki, M. E., Mangolian Shahrabaki, P., Javadi, S., & Haghdost, A. (2022) Prevalence and motives of social media use among the Iranian population. *Journal of Environmental and Public Health*, 2022, Article 1490227, 1-7.
<https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2022.63.2.1234>.
- Domoff, S. E., Borgen, A. L., & Radesky, J. S. (2019) The psychology of problematic media use in children and adolescents. *Current Opinion in Psychology*, 36, 35-40.
<https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2019.12.012>.
- Effatpanah, Mohammad et al. (2020) Association of Internet Addiction with Emotional and Behavioral Characteristics of Adolescents. *Iranian Journal of Psychiatry*.
- Harsej, Z.; Mokhtari Lakeh, N.; Sheikholeslami, F.; Kazemnezhad Leili, E. (2021) Internet addiction and its relationship with family functioning in high school students. *Journal of Holistic Nursing and Midwifery*, 31(1), 25–35.
<https://doi.org/10.32598/jhnm.31.1.5>.
- Hirschi, T. (1969) *Causes of Delinquency*. University of California Press.
- Inayatullah, S. (2017) Causal Layered Analysis: A Four-Level Approach to Alternative Futures. *Journal of Futures Studies*.
- Jahangiri, J.; Fattahi, S. (2017) The Application of Causal Layered Analysis to Deconstruct the Present Conditions of Media and Politics in Iran. *ResearchGate*.
- Lebni, J. Y., et al. (2022) Identification of the opportunities and threats of using social media among Iranian adolescent girls. *Frontiers in Psychology*.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.805621>.
- Lee, B. H. (2018) Explaining cyber deviance among school-aged youth. *Child Indicators Research*, 11(2), 563–584.
<https://doi.org/10.1007/s12187-017-9452-0>.

- Lozano-Blasco, R., Latorre-Martínez, M. P., & Cortés-Pascual, A. (2021). Adolescent deviance and cyber-deviance: A systematic literature review. *Frontiers in Psychology*, 12, Article 748006. <https://doi.org/10.1080/01639625.2021.1940825>.
- Malterud, K., Siersma, V. D., & Guassora, A. D. (2016) Sample size in qualitative interview studies: Guided by information power. *Qualitative Health Research*, 26(13), 1753-1760. <https://doi.org/10.1177/1049732315617444>.
- Mehroolhassani, M. H., Mirzaei, S., Poorhoseini, S. S., & Oroomiei, N. (2019) Finding the reasons of decrease in the rate of population growth in Iran using causal layered analysis (CLA) method. *Medical Journal of the Islamic Republic of Iran*, 33, 92, 553-558. <https://doi.org/10.34171/mjiri.33.92>.
- Nesi, J., Choukas-Bradley, S., & Prinstein, M. J. (2018) Transformation of adolescent peer relations in the social media context: Part 1—A theoretical framework and application to dyadic peer relationships. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 21 (3), 267–294. <https://doi.org/10.1007/s10567-018-0261-x>.
- Ostovar, S., Allahyar, N., Aminpoor, H., Moafian, F., Nor, M. B. M., & Griffiths, M. D. (2016) Internet addiction and its psychosocial risks (depression, anxiety, stress and loneliness) among Iranian adolescents and young adults: A structural equation model in a cross-sectional study. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 14, 257-267. <https://doi.org/10.1007/s11469-015-9620-3>.
- Pazdur, M., Tutus, D., & Haag, A. C. (2025). Risk factors for problematic social media use in youth: A systematic review of longitudinal studies. *Adolescent Research Review*, 10(2), 237-253. <https://doi.org/10.1007/s40894-025-00245-7>.
- Rodionova, V. I., Shvachkina, L. A., & Bilovus, V. K. (2020) Transformation of social deviations of teenagers in the conditions of digitalization of modern society. *Atlantis Press*, 733-739. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200318.004>.
- Saunders, B., Sim, J., Kingstone, T., Baker, S., Waterfield, J., Bartlam, B., Burroughs, H., & Jinks, C. (2018) Saturation in qualitative research: Exploring its conceptualization and operationalization. *Quality & Quantity*, 52(4), 1893-1907. <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0574-8>.
- Steinberg, L. (2010) A dual systems model of adolescent risk-taking. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 216-224. <https://doi.org/10.1002/dev.20424>.
- Talebiana, S., & Talebianb, H. (2018). The Application of Causal Layered Analysis to Deconstruct the Present Con-ditions of Media and Politics in Iran. *FUTURES OF A COMPLEX WORLD*, 111. <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0137-9>.

- Throuvala, M. A., Griffiths, M. D., Rennoldson, M., & Kuss, D. J. (2019) School-based prevention for adolescent Internet addiction: Prevention is the key. A systematic literature review. *Current Neuropharmacology*, 17(6), 507-525.
<https://doi.org/10.2174/1570159X17666180701080822>.
- Udris, R. (2016) Cyber deviance among adolescents and the role of family, school, and neighborhood: A cross-national study. *International Journal of Cyber Criminology*, 10(2), 127-146.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.146778>.